Teraz alebo nikdy

*Povojnové protižidovské násilie a väčšinová spoločnosť na Slovensku**

Hana Kubátová

Topoľčiansky protižidovský pogrom zo septembra 1945, ako ostatne uviedol aj Ivan Kamenec, autor viacerých štúdií k samotnej udalosti, presiahol svojím významom geografické a časové súradnice, v rámci ktorých sa odohral.¹ Pre svoj tragický rozmer, ale aj kvôli relatívne dochovaným archívnym dokumentom² a spracovaniu tejto udalosti v knihách, časopiseckých štúdiách a iných materiáloch, sa pogrom v Topoľčanoch stal synonymom nepriateľských postojov voči Židom³ v povojnovom Slovensku.⁴ Vedľa násilností, ktoré sa odohrali v maďarských mestách Kunmadaras,

* Ďakujem Janovi Láníčkovi a Otovi Konrádovi za cenné pripomienky a postrehy k pracovnej verzii tohto článku. Rada by som tiež poďakovala obidvom anonymným recenzentom rukopisu za ich konštruktívne poznámky k textu.

1 KAMENEC, Ivan: Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945. In: PECKA, Jindřich (ed): *Acta Contemporanea: K pětadesátinám Viléma Prečana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1998, s. 80.

2 K topoľčianskemu pogromu sa viažu predovšetkým tieto archívne spisy: *Slovenský národný archív*, Bratislava (ďalej SNA), fond (f.) Povereníctvo vnútra, prezídium, kartón (k.) 2, inventárne číslo (inv. č.) 2087/46; SNA, f. Povereníctvo vnútra, národné výbory, k. 582, inv. č. 896/47; *Národný archív* (Praha), f. Úřad předsednictva vlády – běžná spisovna 1945–1959, k. 945, inv. č. 4112.

3 Pokiaľ ide o písanie slova „žid/Žid“, kvôli prehľadnosti textu som sa v práci priklonila k veľkému počiatočnému písmenu. V prípade citácií samozrejme zachovávam pôvodnú podobu.

4 KAMENEC, I.: Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945; KAMENEC, Ivan: Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945. In: *Studia Historica Nitriensia*, roč. 8. Nitra, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa 1999, s. 85–97; BÜCHLER,

Miškovce, Diósgyőr či v poľských Kielciach, v Krakove či Rzeszówe sú udalosti z Veľkých Topoľčian, ako sa mesto historicky nazývalo, príkladom hnevu, túžby po odplate, ale tiež strachu – teda nálad a postojov väčšinového obyvateľstva, ktoré boli často namierené proti miestnym Židom.⁵ V porovnaní s 500 až 1500 zavraždenými Židmi v povojnovom Poľsku, napríklad, sa ale protižidovské násilie na Slovensku môže javiť ako menej závažné.⁶ Jan Láníček má pravdu, keď tvrdí, že povojnové Československo „nebolo krajinou hrubého, fyzického či agresívneho antisemitizmu, krajinou pogromov a násilných nepokojov“ a že v obnovenom Československu čelili Židia skôr byrokratickým ťažkostiam.⁷ Napokon ani demonštrácie proti židovským obyvateľom Topoľčian, spojené s bitím a rabovaním, netrvali dlhšie ako niekoľko hodín. Pre asi 550 preživších Židov z Topoľčian a niekoľko stoviek ďalších z celého Slovenska však pretrvávajúce protižidovské nálady v spoločnosti nielenže zatienili koniec druhej svetovej vojny, ale spochybnili tiež význam oslobodenia od protižidovskej politiky vlastného štátu v rokoch 1938/1939 až 1945.⁸

Topoľčiansky pogrom je nepochybne najznámejším povojnovým protižidovským pogromom na Slovensku.⁹ Nebol však jediným ani ojedinelým incidentom namiereným voči Židom v tomto období. Pogromu v Topoľčanoch predchádzali „hlásenia takmer zo všetkých okresov a oblastí z celého vých[odného] Slovenska o nepriateľskom postoji slovenského a rusínskeho obyvateľstva proti občanom židovskej konfesie“ z leta 1945.¹⁰ V júli toho roku sa o vyostrenej protižidovskej nálade

Yehoshua Robert: *Židovská náboženská obec v Topoľčanoch: Počiatky, rozvoj, zánik*. Bratislava, Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry 1996, s. 107–110; CICHOPÉK-GAJRAJ, Anna: *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944–48*. Cambridge, Cambridge University Press 2014, s. 114–145; MEYER, Peter: *The Jews in the Soviet Satellites*. Syracuse (New York), Syracuse University Press 1953, s. 105.

- 5 ROTHKIRCHEN, Livia: Czechoslovakia. In: WYMAN, David S. – ROSENZVEIG, Charles H. (ed.): *The World Reacts to the Holocaust*. Baltimore, Johns Hopkins University Press 1996, s. 174; CICHOPÉK-GAJRAJ, A.: *Beyond Violence*; LEVENE, Mark: *Annihilation*, zv. 2: *The European Rimlands 1939–1953*. Oxford, Oxford University Press 2013, s. 357.
- 6 GROSS, Jan Tomasz: *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz: An Essay in Historical Interpretation*. New York, Random House 2006, s. 35; ENGEL, David: *Patterns of Anti-Jewish Violence in Poland, 1944–1946*. In: *Yad Vashem Studies*, roč. 26. Jerusalem, Yad Vashem 1998, s. 43–85. Presné údaje o počte zabitých a zranených Židov v povojnovom Slovensku chýbajú. Anna Cichopek-Gajraj odhaduje, že v rokoch 1945 až 1948 mohlo byť na Slovensku zabitých tridsať šesť Židov a ďalších najmenej sto ich bolo zranených (CICHOPÉK-GAJRAJ, A.: *Beyond Violence*, s. 117).
- 7 LÁNIČEK, Jan: *The Postwar Czech-Jewish Leadership and the Issue of Jewish Emigration from Czechoslovakia (1945–1950)*. In: OUZAN, Françoise S. – GERSTENFELD, Manfred (ed.): *Postwar Jewish Displacement and Rebirth: 1945–1967*. Leiden – Boston, Brill 2014, s. 80. Pozri tiež LÁNIČEK, Jan: *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938–48: Beyond Idealization and Condemnation*. New York, Palgrave Macmillan 2013, s. 146–186.
- 8 BÜCHLER, R.: *Židovská náboženská obec v Topoľčanoch*, s. 107.
- 9 Stal sa tiež námetom dokumentárneho filmu, pozri HUDEC, Dušan: *Miluj blízkeho svojho: Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945*. Dimas Digital Master Studio, 2008.
- 10 SNA, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 483, inv. č. 60/1-III/1-zprav/45, hlásenie 2. oddelenia Hlavného veliteľstva Národnej bezpečnosti (HVN) Povereníctvu SNR pre veci vnútorné z 8.8.1945.

dozvedáme tiež z Bratislavy.¹¹ V zimných mesiacoch roku 1945 bolo na východnom Slovensku, v dvoch obciach sninského okresu, zastrelených pätnásť tamjších Židov. S najväčšou pravdepodobnosťou stáli za touto masovou vraždou banderovci, teda jednotky Ukrajinskej povstaleckej armády, časť miestneho obyvateľstva však tragédiu zneužila k rabovaniu po zavraždených Židoch. V lete roku 1946 nevraživosť kulminovala v súvislosti s prvým celoslovenským partizánskym zjazdom v Bratislave, kedy Povereníctvo vnútra „dostávalo takmer denne z rôznych miest Slovenska správy o protižidovských výtržnostiach, o násilí proti Židom, o vybijaní okien atď. V niektorý deň bolo až 12 takýchto prípadov hlásených.“¹²

Protižidovské udalosti, ktoré sa na Slovensku odohrali bezprostredne „potom“ – a „potom“ tu má viac významov: po skončení druhej svetovej vojny, krátko po páde autoritatívneho režimu, ktorý bol hlavným iniciátorom a vykonávateľom protižidovskej politiky, potom, ako sa domov vrátila hrstka preživších Židov – majú dôležité miesto aj v tejto štúdii. Mojou snahou však nebude tieto udalosti popísať. Protižidovské výtržnosti, demonštrácie a pogromy mi budú slúžiť k analýze nálad a postojov povojnovej väčšinovej spoločnosti na Slovensku k Židom. Ako ukážem, obraz Žida v povojnovom období do veľkej miery kopíroval tradičné protižidovské predsudky, spojené s chápaním „Žida“ ako typického predstaviteľa „cudzieho“.¹³

Takto postavená výskumná otázka – *Čo hovoria povojnové protižidovské výtržnosti o náladách a postojoch slovenskej väčšinovej spoločnosti k Židom?* – má svoje úskalia. Zameriam sa na dve najdôležitejšie. Za prvé, rizikom takto postavenej práce môže byť zamieňanie príčiny s dôsledkom. V práci sa budem snažiť, aby som protižidovské násilnosti zdokumentované v archívnych fondoch slovenských, českých, izraelských a amerických archívov *a priori* nevysvetľovala tým, že slovenská spoločnosť nechápala rozmer protižidovskej politiky autoritatívneho režimu slovenského štátu a – čo s tým súvisí – že si nepripúšťala vlastný podiel na holokauste slovenských Židov. A za druhé, skúmanie postojov verejnosti prostredníctvom násilností z rokov 1945 až 1946 môže viesť k tomu, že povojnové slovensko-židovské vzťahy sa mylne zúžia na prejavy, ktoré nesú prívlastok „protižidovské“. Ješajahu Jelínek (Yeshayahu Jelinek) v jednej zo svojich prác upozorňuje, že by bolo „nespravodlivé nevšimnúť si skutočnosť, že niektorí slovenskí politici, komunisti aj nekomunisti, boli ľudia dobrej vôle a mali voči Židom kladný vzťah. Politická klíma na Slovensku však nie

11 *Tamtiež*, k. 442, inv. č. 7510, hlásenie 2. oddelenia HVNB Povereníctvu SNR pre veci vnútorné zo 7.7.1945.

12 *Tamtiež*, f. Povereníctvo vnútra, národné výbory, k. 291, inv. č. 15.216/VI-II/1-1946, správa o antisemitizme na Slovensku v čase od 25.8. do 10.9.1946, adresovaná povereníkovi vnútra Mikulášovi Ferjenčíkovi. K protižidovským výtržnostiam pozri tiež hlásenia o bezpečnostných pomeroch v Bratislave medzi februárom a októbrom 1946 (*Tamtiež*, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 488, bez inventárneho čísla).

13 Pozri KREKOVIČOVÁ, Eva – PANCZOVÁ, Zuzana: Obraz nepriateľa v počiatkoch slovenskej politickej karikatúry: Vizúálne stereotypy v časopise Černokňažík v rokoch 1861–1910. In: *Slovenský národopis*, roč. 61, č. 1 (2013), s. 35.

vždy umožňovala, aby prejavili a demonštrovali túto náklonnosť.¹⁴ Domnievam sa, že uvedené Jelínkove hodnotenie platí aj pre takzvaných drobných ľudí, teda tých, ktorí do vrcholnej politiky nezasiahli. V situačných správach, protestných listoch či správach o protižidovských incidentoch sa až na výnimky nedočítame o tých, ktorí sa preživších v priebehu násilností zastali, ktorí sa rabovania odmietli zúčastniť či ktorí Židom počas pogromov aktívne pomohli. Neznamená to samozrejme, že takéto prejavy sa v spoločnosti nevyskytovali.

Aby som zodpovedala na ústrednú otázku tejto štúdie, budem skúmať široké spektrum protižidovských násilností, ku ktorým došlo v bezprostredne povojnovom období na Slovensku. Zároveň si budem všímať spôsob, ktorým boli spomenuté protižidovské nálady a násilnosti vysvetľované a kde (či v čom) sa hľadala ich príčina, a to predovšetkým z pohľadu väčšinovej spoločnosti (samotných aktérov demonštrácií a násilností, napríklad) a predstaviteľov štátu (pisateľov situačných správ, úradníkov jednotlivých povereníctiev, príslušníkov staníc Národnej bezpečnosti apod.) Tieto vysvetlenia porovnam so spisovou dokumentáciou dvoch inštitúcií, ktoré v povojnovom Slovensku zastupovali oklieštenú židovskú menšinu – Ústredného zväzu židovských náboženských obcí (ÚZ ŽNO) a Sdruženia fašistickým režimom rasove prenasledovaných (SRP).¹⁵ Uvedomujem si, že pri spracovávaní takýchto dokumentov, predovšetkým situačných správ, je treba byť na pozore: nielen úradníci na nižších úrovniach štátnej správy mohli mať viaceré dôvody (vrátane strachu o svoje miesto), prečo o rozsahu protižidovských nálad napríklad neinformovali, alebo takéto správy zľahčovali. Vyznenie situačných správ, ich aktuálnosť i rozsah ovplyvňovalo politické presvedčenie, predsudky, ale tiež nedbalosť pisateľov.

Ako som už uviedla, z časového hľadiska sa zameriam na bezprostredne povojnové obdobie, ktoré v tejto práci ohraničím koncom roku 1946. Prvých osemnásť mesiacov od konca druhej svetovej vojny bolo určujúcich pre konsolidáciu (môžeme diskutovať, nakoľko úspešnú) slovensko-židovských vzťahov. V tomto období sa väčšina preživších Židov vrátila na Slovensko a ich návrat, mnohými neočakávaný, otvoril neľahkú otázku reštitúcie židovského majetku. V tomto časovom rozmedzí došlo tiež k prvým (a až do roku 1990 jediným) slobodným voľbám. V mocenskom zápase medzi Komunistickou stranou Slovenska (KSS) a Demokratickou stranou (DS), ktorá voľby z konca mája 1946 nakoniec na Slovensku vyhrala so ziskom šesťdesiat dva percent, zastával bývalý režim a jeho interpretácia významnú úlohu.¹⁶ A v strede

14 JELÍNEK, Ješajahu A.: Židia na Slovensku 1945–1949. In: TEN ISTÝ: *Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí: Zborník statí*, zv. 2. Bratislava, Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry 2000, s. 79–96, tu s. 84.

15 Ďalšou organizáciou združujúcou Židov na Slovensku bol Ústredný zväz sionistický (dobovo „cionistický“); jeho aktivity (napr. vyučovanie hebrejštiny) súviseli s jeho primárnym cieľom, ktorým bola emigrácia Židov do Palestíny. Bližšie pozri BUMOVÁ, Ivica: Židovská komunita po roku 1945 – snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu. In: VRZGULOVÁ, Monika – RICHTEROVÁ, Daniela (ed.): *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti*. Bratislava, Ševt, a.s. pre Úrad vlády SR a DHS 2008, s. 46.

16 FELAK, James Ramon: *After Hitler, before Stalin: Catholics, Communists, and Democrats in Slovakia, 1945–1948*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press 2009.

všetkého diania prebiehal pozorne sledovaný proces s bývalým prezidentom vojnovnej republiky, rímskokatolíckym kňazom Jozefom Tisom.

V nasledujúcich častiach sa najprv zamýšľam nad spektrom protižidovských nálad a výtržností v bezprostredne povojnovom Slovensku. Všímať si budem nielen fyzické útoky na osoby židovského pôvodu a ich majetok, ale tiež ďalšie formy štvania proti Židom, či už prostredníctvom nenávistných letákov alebo rôznych manifestácií a demonštrácií. Následne budem hľadať vysvetlenie pretrvávajúcich protižidovských nálad a postojov. Do úvahy vezmem napríklad reakcie na návrat hrŕstky Židov, vrátane neochoty vrátiť odcudzený majetok. Neopomením rozobrať ani charakter protižidovských predsudkov v tomto období na Slovensku.

Spektrum protižidovských výtržností v povojnovom Slovensku

Prejavy protižidovských nálad v povojnovej slovenskej spoločnosti, zachytené v archívnych dokumentoch jednotlivých povojnových povereníctiev, či inštitúcií, ktoré zastupovali zvyšok židovskej komunity na Slovensku, v českých, slovenských, ale aj zahraničných periodikách, sa líšili svojou intenzitou i rozsahom. Najčastejšie sa protižidovská nálada prejavovala rozširovaním štvavých letákov, „v ktorých sú ostré výrazy protižidovské“,¹⁷ písaním výhražných listov a rozširovaním správ, že „židia otrávil cigarety, zeleninu a pod.“¹⁸ V auguste 1946 sa napríklad na rôznych miestach v Žiline našli letáky vyzývajúce: „Teraz alebo nikdy, preč so Židmi!“, ktorého časť tvorí názov tohto článku z dôvodov, ku ktorým sa ešte vrátim.¹⁹ Na východnom Slovensku boli v približne rovnakom čase rozšírené letáky, ktoré končili slovami: „Na stráž proti Židom a Čechom, len toto stráženie Ťa pozdvihne a vylieči, tak nám Pán Boh pomáhaj!“ A v horskom parku v Liptovskej Revúci niekto nalepil výstrižky protižidovských článkov z nástenných *Ludových novín*, ktoré počas vojny vydával vtedajší Úrad propagandy a ktoré patrili k hlásateľom primitívneho antisemitizmu.²⁰ Častým ventilom nepriateľských nálad a postojov boli tiež manifestácie, ktoré mali zdanlivo sociálny charakter a na ktorých sa zhromaždené ženy a muži okrem väčšieho prídeltu potravín domáhali aj odstránenia Židov z verejného života.

Takýto priebeh mala napríklad demonštrácia v Nitre z polovice septembra 1945 (môžeme u nej vidieť paralely s pogromom v blízkych Topoľčanoch, ku ktorému došlo len o niekoľko dní neskôr). V Nitre viazol prídelt dôležitých potravín, predovšetkým múky, cukru a masti, čo spôsobovalo problémy najmä chudším obyvateľom mesta, ktorí boli závislí na verejnom zásobovaní. Nápravy sa na Miestnom národnom výbore (MNV) už niekoľko dní pred demonštráciou opakovane dožadovali manželky

17 SNA, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 451, inv. č. 8517/46, návrh na opatrenie v obci Urmín, okres Topoľčany, z 10.10.1945.

18 Archiv bezpečnostních složek, Praha (ďalej ABS), f. Židovské organizace (425), k. 234, zv. 4 (ďalej 425-234-4), *Pamätný spis o židovskej otázke*, 11.9.1946.

19 SNA, f. Úrad predsedníctva Slovenskej národnej rady (SNR), k. 269, inv. č. 216/46, spravodajský prehľad šiesteho odboru Povereníctva vnútra z 19.8.1946.

20 *Tamtiež*. K „letákovým akciám“ pozri tiež ostatné v spise priložené spravodajské prehľady.

miestnych robotníkov. Situácia sa vyhrotila 11. septembra 1945, kedy sa dostavilo „k zásobovaciemu referentovi viac žien, ktoré sa dožadovali prideleniu (*sic*) múky, masti a cukru a pre každého jeden pár šnorovacích topánok za zníženú cenu 65 K“.²¹ Potom ako im referent oznámil, že potraviny budú vydávané až na budúci týždeň, sa ženy premiestnili na miestny zeleninový trh: „Tu nastala o verejnom zásobovaní čulá debata, pri čom dosiaľ nezistená žena nahodila tiež poznámku, že školské deti nesmia sa pred vyučovaním a po tomto modliť ako dosiaľ ‘Otčenáš’ a ‘Zdravas’, a taktiež, že nesmia v škole pozdravovať učiteľov a učiteľky ‘Pochválen buď Ježíš Kristus’.“ Niekoľko k tomu potom údajne pridal informáciu, že miestne rehoľné sestry z dievčenskej ľudovej školy majú byť premiestnené inam a na ich miesto majú prísť nové učiteľky, z ktorých niektoré sú židovského pôvodu. Skupina žien, ktorá sa postupne rozrástla na 100 až 150, neskôr dokonca 200 osôb, sa rozhodla vrátiť na MNV a dožadovať sa, aby rehoľné sestričky boli ponechané na svojich miestach. Názory žien vyjadrila jedna zo zúčastnených nasledovne: „Výbor sa o nás nestará, aby sme mali čo jesť, však výbor je už napchatý, ale my hladujeme, nemáme chleba, dreva a nemáme deťom čo variť, aby sa najedli. Preto ale Židia majú všetkého dosť, títo majú dostať cukor aj baganče.“²²

Pri šetrení celého incidentu dospeli úradné miesta k názoru, že fáma o vymenení rehoľných sestier-učiteľiek za Židovky silnela, keď Povereníctvo pre školstvo pridelenilo na uvedenú školu výpomocnú silu, ktorá mala „vzhľad Židovky a udržiava priateľstvo s tajomníkom KSS v Nitre, s Levom Hanzelom, ktorý je židovského náboženstva“. Odporúčanie, ktoré Hlavné veliteľstvo Národnej bezpečnosti (HVNB) v tejto súvislosti dalo, poukazuje ešte na jednu dôležitú príčinu napätia v spoločnosti: pocit nespravodlivosti, že práve Židia sa majú lepšie ako „my“ (čo bolo chápané stále častejšie v etnickom zmysle). Bolo by dobré, píše HVNB, ak by „pridel pre repatriantov-Židov, t.j. cukor a obuv, bol rozdeľovaný menej nápadným spôsobom, t.j. aby široká verejnosť o tom menej vedela, lebo táto okolnosť narobí veľa zlej krvi“.²³ Prečo boli slovenskí Židia repatriantmi a čo zapríčinilo, že potrebovali pridel potravín, úradné miesta nekomentovali ani v správach o incidente a pravdepodobne ani v priebehu samotnej demonštrácie. Pre Prahu ani Bratislavu totiž Židia nepredstavovali zvláštnu kategóriu obetí a ani k nim tak neprístupovali. Aj preto boli Židia závislí na pomoci zahraničných židovských organizácií, predovšetkým Amerického židovského spojeného distribučného výboru (*American Jewish Joint Distribution Committee*), známeho pod skratkou Joint. Hlavné veliteľstvo Národnej bezpečnosti tak vo svojej správe naráža na v spoločnosti rozšírený, hoci v historiografii stále podceňovaný postoj väčšinového obyvateľstva, ktorý by sa dal zhrnúť nasledovne: „My“ sme trpeli viac ako Židia, ktorí vojnu prežili v úkrytoch a do bojov za oslobodenie nezasiahli. „Oni“ však dostávajú materiálnu a sociálnu pomoc, a to dokonca zo zahraničia. Tieto postoje, ako upozorňuje tiež Anna Cichopek-Gajraj,

21 *Tamtiež*, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 484, inv. č. 302-1 dôv/45-III/2, hlásenie 2. oddelenia HVNB o neprístojnom správaní sa žien v Nitre, 25.9.1945.

22 *Tamtiež*

23 *Tamtiež*.

Ortodoxná synagóga v Topolčanoch bola postavená v maurskom štýle na prelome 19. a 20. storočia. Na konci decembra 1944 ju Nemci vypálili a budova neskôr slúžila ako sklad. V osemdesiatych rokoch minulého storočia bola budova prestavená na školské zariadenie (www.zilina-gallery.sk)

súviseli s už spomenutým nedostatkom základných potravín, ktorý viedol k tomu, že „aj malá nerovnosť v distribúcii materiálnej pomoci okamžite viedla k pocitom nespravodlivosti“.²⁴ Viaceré z ďalších protižidovských násilností, ku ktorým sa v práci ešte dostanem, túto domnienku potvrdzujú.

Okrem demonštrácií však zriedkavé neboli ani verbálne a fyzické útoky proti Židom zo strany nielen bývalých arizátorov, ale tiež drobných ľudí, susedov, u ktorých si preživší schovali viac alebo menej cenné hnutelnosti. Napríklad v marci 1945 sa na Okresný národný výbor (ONV) v Prešove obrátil Ignác Weissberg. Domáhal sa nábytku a iných hnutelností, ktoré nechal v zástave u svojich susedov predtým, ako utiekol z mesta. Manželia Kropáčovi najskôr držbu niektorých vecí priznali, neskôr však proti svojmu bývalému susedovi použili dokumenty z roku 1942, v ktorých sa Ignác Weissberg vzdal majetku v ich prospech. V dvojstránkovom liste adresovanom ONV Weissberg vysvetľoval, že „tieto spisy boli mnou vystavené vo veľmi úzkej dobe v roku 1942, keď mi hrozilo nebezpečenstvo, že moje zariadenie, tak ako zariadenie iných židovských rodín, bude verejnou dražbou odpredané, aby som moje hnutelnosti si zachránil pomocou ro[diny] p. Kropáča“. Ak by som spisovú dokumentáciu k tomu prípadu zhrnula, Ignácovi Weissbergovi sa síce podarilo majetok zachrániť

24 CICHOPÉK-GAJRAJ, A.: *Beyond Violence*, s. 61 (pozri pozn. 4).

pred dražbami, ktoré nasledovali často len niekoľko hodín po odtransportovaní Židov, svoj nábytok, periny, záclony a krištál však aj tak po vojne nevedel získať naspäť. Podľa slov pani Kropáčovej, „všetko bolo vybombardované“. Weissbergove svedectvo nám pritom umožňuje nahliadnuť do reakcií susedov na jeho návrat: „A k tomu ešte starý pán Kropáč vyskočil zo stoličky a osopil sa na mňa, že prečo vyrušujem jeho p. manželku. Musím podotýkať, že moje jednanie bolo veľmi jemné a ponížené. Odpovedal som jej veľmi skromne: ‘Milost' Pani! Už sa Vás ani opýtať nemôžem o tieto veci?’ Začala mi vykladať o jej zážitkoch a mi vynadávať a hovoriť o tých veciach, ktoré k predmetu nepatrili.“²⁵

V niektorých prípadoch, medzi ktoré patria už zmienené Topoľčany v septembri 1945, severovýchodné Slovensko na konci novembra a začiatku decembra toho roka, či napríklad udalosti súvisiace s partizánskym zjazdom v Bratislave v auguste 1946, ale protižidovské výtržnosti dosiahli rozmery pogromu. Niekoľkohodinové násilnosti, spojené s rabovaním domov, si v Topoľčanoch vyžiadali štyridsať sedem zranených. Osemnásť z nich muselo byť ošetrovaných v nemocnici.²⁶ Vývoj situácie sa pritom ešte ráno 24. septembra 1945 podobal už spomenutej demonštrácii v Nitre. Na Okresný národný výbor v Topoľčanoch prišlo asi šesťdesiat žien, ktoré sa domáhali, aby rehoľné sestry, ktoré učili v miestnej kláštornej ľudovej škole, boli ponechané na svojich miestach. Fáma, že rehoľné sestry nahradia židovskými učiteľkami, sa pritom mestom šírila už od začiatku školského roka.²⁷ Podpredseda ONV ženy ubezpečil, že táto informácia bola falošná, a poslal ich na topoľčiansky školský inšpektorát. Cestou sa skupina žien rozrástla na sto šesťdesiat osôb a davom sa šírili ďalšie poplašné správy: „...že židia postrhávali kríže a sväté obrázky v triedach školy, že boli milosrdní bratia z Bojnej odvrátení Židmi a že Židia nikde nepracujú a napriek tomu žijú nadpriemerne a prevádzajú čierne obchody.“²⁸ Na školskom inšpektoráte ale ženy dostali rovnakú správu ako na ONV: rehoľné sestry budú na kláštornej škole učiť ďalej. V rozvášnenom dave sa však v tom čase začala šíriť ešte jedna nebezpečná fáma, u ktorej by sme našli paralely s modernizovanými obvineniami z „rituálnej vraždy“,²⁹ a síce, že doktor Berger (ako Žid) očkuje miestne deti jedom. Niektoré z očkovaných detí údajne dokonca aj zomrelo. V ten deň spomenutý doktor skutočne očkoval niekoľko desiatok miestnych detí, ako však neskôr potvrdila zvláštna lekárska komisia zostavená Povereníctvom pre zdravotníctvo, „ani

25 ABS, 425-234-4, list Ignáca Weissberga ONV v Prešove z 21.5.1945.

26 Celkový počet zranených sa v rozličných dokumentoch odhaduje na 40 až 47 osôb. Pozri napr. SNA, f. Povereníctvo vnútra, národné výbory, k. 582, inv. č. 806/47, správa 2. oddelenia HVNB o protižidovských demonštráciách v Topoľčanoch z 25.9.1945; KAMENEC, I.: Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945 (pozri pozn. 1). Židovská telegrafická agentúra (*Jewish Telegraphic Agency*) informovala až o 68 zranených Židoch (*JTA Daily News Bulletin*, 10.10.1945, s. 2).

27 KAMENEC, I.: Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945, s. 85.

28 SNA, f. Povereníctvo vnútra, prezídium, k. 2, inv. č. 2087/46, správa 2. oddelenia HVNB o demonštráciách v Topoľčanoch z 3.10.1945. V dokumente kolísa používanie malého a veľkého počiatočného písmena v slove „Žid/žid“.

29 Porovnaj SZABÓ, Miloslav. *Od slov k činom: Slovenské národné hnutie a antisemitizmus (1875–1922)*. Bratislava, Kalligram 2014, s. 102–124.

v jednom prípade sa nezistila u detí žiadna škoda na zdraví. Bola teda i očkovacia látka i prevedenie štepenia úplne bezzávadné.³⁰

Je zrejmé, že k rozpútaniu pogromu prispeli obidve vyššie spomenuté falošné správy. Nemôžu ho však dostatočne vysvetliť. Čo teda spôsobilo, že demonštrácia v Topoľčanoch prerástla v niekoľkohodinové násilie? Vysvetliť pogrom proti Židom sa pokúsil napríklad major Rudolf Viktorín, prednosta druhého oddelenia Hlavného veliteľstva Národnej bezpečnosti, ktorý sa do Topoľčian dostavil v deň vypuknutia násilností. Vo svojom fonograme adresovanom vlastnému úradu vysvetľoval Viktorín protižidovské násilnosti viacerými príčinami. Spomenuté nepravdivé správy, ktoré sa mestom rýchle

rozšírili, zohrali svoju úlohu. Ekonomický motív bol však podľa neho dôležitejší: „Predne židia dostávali od niektorých svojích priaznivcov určité nadprídely potravných článkov, distribuovaných NV.“³¹ Ekonomické príčiny vyzdvihol vo svojej situačnej správe pre HVNB z 28. septembra 1945 aj poručík Ján Ondrašovič, veliteľ pohotovostného oddielu Národnej bezpečnosti. Podľa neho síce „rozhorčenosť“ obyvateľstva proti Židom vyvrcholila, keď sa v Topoľčanoch rozšírili spomenuté falošné informácie, „vzburu“ obyvateľstva v skutočnosti zapríčinili ale iné faktory: „Po prechode ČA [Červenej armády] nastahovalo sa do Topoľčian niekoľko židovských rodín v počte asi 2000 duší. Tieto rodiny vyhľadávali bývalé svoje zariadenie, ktoré si sami boli uschovali u niektorých civilných občanov, alebo, ktoré bolo podľa vtedajších predpisov odpredané na dražbe. Vzhľadom k tomu, že toto zariadenie sa nachádzalo väčšinou u chudobnejšej vrstvy obyvateľstva, zaujalo toto nepriateľský pomer k Židom.“³² Celkový počet Židov, ktorí sa do Topoľčian po vojne

Pamätná tabuľa, ktorá sa nachádza v budove Strednej odbornej školy obchodu a služieb na ulici T. Vansovej na mieste bývalej synagógy v Topoľčanoch (Galeria mesta Topoľčany)

30 SNA, f. Povereníctvo vnútra, prezídium, k. 2, inv. č. 2087/46, výsledok šetrenia lekárskej komisie z 1.10.1945.

31 *Tamtiež*, fonogram majora Rudolfa Viktorína o udalostiach v Topoľčanoch z 25.9.1945.

32 *Tamtiež*, situačná správa adresovaná HVNB z 28. 9.1945.

vrátili, je tu samozrejme nadhodnotený.³³ Poručík Ondrašovič však vo svojej správe správne poukázal na prepojenosť povojnových násilností proti Židom s reštitúciami židovského majetku. Návrat Židov bol pre časť verejnosti nepríjemný, preživší šoa boli nepohodlnými svedkami toho, ako veľmi zainteresovaná bola väčšinová spoločnosť na okrádani Židov v priebehu existencie slovenského štátu.³⁴ Židia, ktorí sa už nemali vrátiť, boli nazad a všemožne „pohoršovali“ miestne obyvateľstvo: jedli nedostatkovú čokoládu a oriešky, nezapojovali sa do verejných prác, chovali sa údajne vyzývavo.³⁵

Násilnosti z 24. septembra pritom nezostali obmedzené na Topoľčany ako mesto. V blízkych Žabokrekoch nad Nitrou miestne obyvateľstvo „šomralo proti obyvateľstvu židovskej národnosti ...“, ba padali výroky, že treba všetkých Židov z obce vyhnúť, nakoľko vraj ničia náš ľud.“³⁶ Zo strachu z protižidovských násilností sa dve tamojšie židovské rodiny rozhodli odísť do okolitých obcí. Jednu z nich po ceste prepadli. Ďalšej židovskej rodine v noci vyrabovali byt.³⁷ V októbri boli v neďalekom mestečku Urmín „vyvesené plakáty strojom písané, v ktorých sú ostré výrazy protižidovské. Plakáty podpísané neboli. Tamojší židia vidia v tom prípravu na demonštrácie alebo iné násilné zákroky.“³⁸ Napokon ani v samotných Topoľčanoch nepriniesol pogrom výraznú zmenu v protižidovských náladách v spoločnosti. V súhrne ranných spravodajských správ za august 1946 – teda takmer o rok neskôr, ako sa odohral tamojší pogrom – sa dočítame, že v „Topoľčanoch medzi obyvateľstvom sa značne rozmohla protižidovská nálada. Táto nenávisť proti občanom židovského vierovyznania medzi nežidovským obyvateľstvom vzrástla preto, že občania židovského vierovyznania si dobre žijú, majú značný dostatok finančných prostriedkov bez toho, že by ich bolo vidieť niekde telesne pracovať, ako aj preto, že si nárokuje vlastnícke právo na odobraté im majetky za býv[alého] Slovenského štátu.“³⁹ Je myslím príznačné, že predsudky voči Židom zhrnuté v tejto a iných povojnových situačných správach nevybočovali od tradičných protižidovských stereotypov: Židia nepracujú, provokujú miestne obyvateľstvo tým, že si žijú nad pomery dobre, a samozrejme, sú maďarónmi. Nepatria medzi „nás“. Povojnový obraz „Žida“ bol ako keby odliaty od matrice židovských postáv, ktorá sa objavuje už v prvom

33 Na jeseň 1941, kedy kvôli dislokácii Židov z Bratislavy žilo v Topoľčanoch vôbec najviac Židov, dosahoval ich počet 3066 ľudí. Druhú svetovú vojnu prežilo približne 550 topoľčianskych Židov. Pozri BÜCHLER, Y. R.: *Židovská náboženská obec v Topoľčanoch*, s. 92 a 107 (pozri pozn. 4).

34 KUBÁTOVÁ, Hana: *Nepokradeš! Náklady a postoje slovenské spoločnosti k židovské otázce, 1938–1945*. Praha, Academia 2013, s. 178–231.

35 SNA, f. Povereníctvo vnútra, prezídium, k. 2, inv. č. 2087/46, memorandum bližšie neurčenej skupiny ľudí z Topoľčan k príčinám protižidovských demonštrácií z 25.9.1945.

36 *Tamtiež*, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 484, inv. č. 264/45, hlásenie o zvláštnych udalostiach v Žabokrekoch nad Nitrou z 6.10.1945.

37 *Tamtiež*, fonogram stanice Národnej bezpečnosti v Žabokrekoch nad Nitrou z 26.9.1945.

38 *Tamtiež*, k. 451, inv. č. 8517/46, návrh na opatrenia v obci Urmín, okres Topoľčany, z 10.10.1945.

39 *Tamtiež*, f. Úrad predsedníctva SNR, k. 269, inv. č. 216/46, súhrn ranných správ v týždni od 4. do 10. augusta 1946, datované 12.8.1946.

slovenskom románe *René mládenca príhody a skúsenosti* z konca 18. storočia. Autor Jozef Ignác Bajza v ňom zvýraznil „údajne typické rysy židovskej povahy: lakomosť, prefikanosť, bezcharakternosť a nepriateľský postoj k majoritnému obyvateľstvu“.⁴⁰ Akokoľvek tento obraz „Žida“ propaganda slovenského štátu v svojom čase úspešne zúročila, je zrejme, že bol v spoločnosti zakorenený o niekoľko storočí hlbšie.⁴¹

Oproti topoľčianskemu pogromu bola bilancia udalostí na severovýchodnom Slovensku o niekoľko týždňov neskôr ešte hrozivejšia. V obci Nová Sedlica, okres Snina, boli zavraždení štyria Židia, v neďalekom Kolbasove ďalších jedenásť prevažne mladých ľudí židovského pôvodu.⁴² Masaker prežila vtedy len sedemnášročná Helena Jakubovičová, ktorá sa zachránila tým, že sa schovala „v posteli pod poduškou pri nohách mojich sestier“.⁴³ Helena Jakubovičová predtým prežila vyhladzovací tábor Osvetim spolu so svojimi dvoma sestrami a všetky tri sa do Kolbasova vrátili v júli 1945. Spolu s niekoľkými ďalšími navrátilcami z koncentračných a vyhladzovacích táborov bývali v dome Mendela Polláka, ktorý v obci vlastnil krčmu. Vo svojej výpovedi, spísanej len o niekoľko dní po krvavom masakre, Helena Jakubovičová priblížila, čo sa okolo jednej hodiny ráno 6. decembra 1945 vlastne stalo: „Nepamätám sa, koľko ich tam bolo, ale počula som viac hlasov a jeden sa opýtal: ‘Počuli ste, že banderovci idú?’ Jeden zo Židov odpovedal: ‘Áno, počul som.’ A na to odpovedali: ‘Tak my sme tí banderovci!’“ Útočníci išli zrejme na isto,

40 JAKUBÍK, Henrich: Reflexie židovstva v slovenskej literatúre 19. a začiatku 20. storočia. In: VRZGULOVÁ, M. – RICHTEROVÁ, D. (ed.): *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti*, s. 97 (pozri pozn. 15).

41 Pozri ALNER, Juraj: *Slovenské pohľady na Židov, alebo Židia v Slovenských pohľadoch*. Bratislava, Adora Lingua 2011; RYBÁŘOVÁ, Petra: *Antisemitizmus v Uhorsku v 80. rokoch 19. storočia*. Bratislava, Pro Historia 2010; SZABÓ, M.: *Od slov k činom* (pozri pozn. 29); KAMENEC, Ivan: Keď strieľajú aj slová: Funkcia, metódy a ciele antisemitskej propagandy na Slovensku v rokoch 1938–1945. In: BYSTRICKÝ, Valerián – ROGULOVÁ, Jaroslava (ed.): *Storočie propagandy: Slovensko v osídľach ideológií*. Bratislava, Academic Electronic Press 2005, s. 103–14; KLAMKOVÁ, Hana: Protižidovská propaganda: Dehumanizácia Židov na stránkach Gardistu (1939–1942). In: SOKOLOVIČ, Peter (ed.): *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938–1945*. Prešov, Ústav pamäti národa 2008, s. 351–360.

42 ŠMIGEL, Michal: Vraždy Židov na severovýchodnom Slovensku v roku 1945 – kolbasovská tragédia: Súčasný stav spracovania a perspektívy výskumu problematiky. In: VRZGULOVÁ, M. – RICHTEROVÁ, D. (ed.): *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti*, s. 181–91 (pozri pozn. 15).

43 *Central Archives for the History of the Jewish People*, Jeruzalém (ďalej CAHJP), f. P287 – Jelinek, anglický preklad protokolu s Helenou Jakubovičovou, spísaného 10. decembra 1945 v kancelárii židovskej komunity v Košiciach. V tomto protokole sa ako dátum jej narodenia uvádza 25. január 1928, v čase tragédie tak mala 17 rokov. Michal Šmigel napríklad píše, že mala približne 14 rokov (ŠMIGEL, M.: Vraždy Židov na severovýchodnom Slovensku v roku 1945, s. 186). Sekundárne zdroje sa s jej výpoveďou nezhodujú tiež v presnom mieste jej úkrytu. V citovanom anglickojazyčnom preklade svojej výpovede Helena Jakubovičová uvádza, že sa schovala priamo v posteli. V literatúre však nájdeme, že „skĺzla za posteľ“, či že spala „v posteli pri nohách svojej starej matere“. (Pozri napr. CHŇOUPEK, Bohuš: *Banderovci*. Bratislava, Smena 1989, s. 278 a 283 n.; CHŇOUPEK, Bohuš: *Mlčníky: Reportáže a črty*. Bratislava, Smena 1975, s. 100; CHŇOUPEK, Bohuš: *Pogrom: Na sny sa nezmiera*. Bratislava, Knižné centrum 2003, s. 82.)

Helena Jakubovičová si totiž všimla, že židovských mužov oslovovali po mene. Vzali si alkohol a jedlo a prinútili mužov, aby spievali. Neskôr všetkých štyroch mužov postavili k stene a zastrelili. Ešte predtým sa však „zločinci zmocnili šiestich dievčat a vzali všetky ich šperky, vzácne veci, peniaze a šaty“. Na posteli, v ktorej sa Helena skrývala, nakoniec zastrelili všetkých sedem dievčat, vrátane jej dvoch sestier. Helena Jakubovičová ležala medzi mŕtvolami dievčat ešte nejaký čas, okolo pol štvrtej ráno bežala na druhý koniec dediny, pretože vedela, že tam bývajú ďalší Židia. Tí sa podľa nej zachránili vďaka tomu, že o nich banderovci nevedeli, a „keď sa opýtali jedného vidiečana, bolo im povedané, že ďalší Židia tu už nežijú“.⁴⁴

Vyčítania banderovcov, ktorí údajne pozostávali z obyvateľov „súsedných poľských dedín“⁴⁵ či z „býv[alej] Vlasovovej [armády] a rôznych vojenských utečencov a zajatcov“⁴⁶ a ktorí hlásali protikomunistickú propagandu, neohrozovali len židovských obyvateľov. Už v priebehu septembra, októbra a novembra 1945 tieto bandy, pohybujúce sa v skupinách približne tridsiatich až štyridsiatich mužov a vyzbrojené nemeckými a ruskými zbraňami, podľa dobových svedectiev prepadli niekoľko obcí na východe Slovenska. Väčšinou pritom miestne obyvateľstvo okradli o prídely potravín či šatstvo a obuv. V polovici septembra 1945 napríklad banderovská skupina štyridsiatich až päťdesiatich mužov údajne vošla tiež do „bytu Židov Emanuela Ciglera a Zigmunda Treuhafta, ktorí neboli práve doma. V byte Emanuela Ciglera začali rabovať rôzne veci, ktoré vynášali na pripravené auto. Taktiež previedli túto rabovačku v dome Zigmunda Treuhafta, ktorým spôsobili spoločne škodu asi 500 000 K. V byte Emanuela Ciglera, keď už nemali čo brať, zobliekli a vyzuli v byte sa nachádzajúce ženy, a to Eugeniu Ciglerovú, 34ročnú, Serenu Ciglerovú, 38ročnú, Simoniu Kleinovú a 4 malé deti. Všetko toto rabovanie prevádzali banderovci pod hrozbou zbraní a vyhrážali im, že ich postrielia, lebo sú komunisti.“⁴⁷

Aj keď je vyčítanie banderovcov vo východných častiach krajiny nespochybiteľné, Michal Šmigel nesúhlasí s tým, že niekoľkonásobnú vraždu Židov v Novej Sedlici a v Kolbasove spáchali (výlučne) ukrajinskí povstalci. Domnieva sa, že vraždy sa odohrali zrejme „na objednávku za súčinnosti niektorých miestnych obyvateľov z dôvodu odstránenia pre niekoho zreteľne nepohodlných osôb“.⁴⁸ Problém so Šmigelovu hypotézou je v tom, že ju nepodporujú žiadne archívne či iné dokumenty. Správy o silných protižidovských náladách slovenského väčšinového obyvateľstva, ktoré sa údajne objavovali napríklad v hláseniach ukrajinských povstalcov, môžu

44 CAHJP, f. P287 – Jelinek, anglickojazyčný preklad protokolu s Helenou Jakubovičovou, spísaného 10.12.1945.

45 SNA, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 483, inv. č. 171/45-III/1-dôv, správa ONV v Medzilaborciach Povereníctvu pre veci vnútorné o neprístopnostiach v okrese z 8.11.1945.

46 Tamtiež, správa prednostu 2. oddelenia HVNB majora Rudolfa Viktorína o vyčítaní banderovských skupín v prešovskom a stropkovskom okrese z 25.9.1945.

47 Tamtiež, správa o vyčítaní banderovských skupín v prešovskom a stropkovskom okrese z 2.10.1945.

48 ŠMIGEL, M.: Vraždy Židov na severovýchodnom Slovensku v roku 1945, s. 189.

pomôcť dokresliť nálady a postoje v tomto kúte Slovenska, nepotvrdzujú však domnienku o vražde na objednávku.⁴⁹ Áno, banderovci naozaj často nepoznali terén, a tak „v mnohých prípadoch zoberú násilím občana z obce, v ktorej sa zdržiavajú, a ten ich musí viesť cez lesy na iné miesto, ktoré si sami určia“. ⁵⁰ V niektorých prípadoch skutočne mohli tiež „nahovárať“ mladých mužov, aby sa k nim pridali. Napokon aj Hlavné veliteľstvo Národnej bezpečnosti v Bratislave v septembri 1945 priznalo, že okrem Rusov, Ukrajincov, Poliakov, Nemcov a Talianov sa medzi ozbrojenými tlupami nachádzali aj Česi a Slováci.⁵¹ O prítomnosti „Slovákov-východniarov“ v banderovských oddieloch tiež informoval napríklad Okresný národný výbor v Giraltovciach v septembri toho roku.⁵² Súhlasím so Šmigelom v tom, že banderovcov mohli niektorí obyvatelia využívať k zastrašeniu politických či iných nepriateľov.⁵³ Nič z vyššie uvedeného ale nepotvrdzuje, že za masovou vraždou v sninskom okrese bola túžba časti miestneho obyvateľstva zbaviť sa nepohodlných Židov. Okrem citovaného protokolu – ktorý je ešte navyše prekladom do anglického jazyka – neposkytla Helena Jakubovičová žiadne svedectvo o tom, čo sa v tú noc odohralo. Môžeme sa preto len dohadovať, prečo by sa banderovci predstavili slovami ako „my sme tí banderovci“ alebo čo táto očitá svedkyňa myslela tým, keď uviedla, že útočníci poznali židovských mužov po mene. Po krstnom mene? Priezvisku? Alebo jednoducho vedeli, že sú to Židia? A ak aj zrejme išli na isto, znamená to, že vraždy boli na objednávku? A ak by sme pripustili aj to, prečo by potom miestny roľník zaprel, že sa v obci nachádzajú ďalší Židia? Na žiadnu z týchto dôležitých otázok nemáme presvedčivú odpoveď. Jedno však z výpovede Heleny Jakubovičovej vyplýva jasne: na druhý deň prišlo do domu Mendela Polláka niekoľko miestnych s tým, že im zavraždený dlhoval rôzne obnosy peňazí. Vzali si všetko, čo našli, vrátane kravy a šicieho stroja.⁵⁴

Protižidovské incidenty v rôznych mestách západného Slovenska začiatkom augusta 1946 prerástli v ďalší pogrom v Bratislave. Odtiaľ sa násilnosti (spolu so snemujúcimi partizánmi) rozprchlí do celej krajiny. O vystupňovanej protižidovskej nálade už v súvislosti s pripravovaným prvým celoslovenským zjazdom partizánov sa dočítame v situačných a iných správach z rôznych kútov Slovenska. V súhrnnej situačnej správe za mesiac máj 1946 sa napríklad uvádza, že u „obyvateľstva na Slovensku je všeobecne badateľný vzostup antisemitizmu, ktorý je hlavne šírený

49 ŠMIGEL, Michal: Činnosť a propaganda oddielov Ukrajinskej povstaleckej armády (tzv. banderovcov) na území Slovenska pred voľbami v roku 1946. In: MEDVEČKÝ, Matej (ed.): *Posledné a prvé slobodné (?) voľby 1946, 1990: Zborník z odborného seminára*. Bratislava, Ústav pamäti národa 2006, s. 45.

50 SNA, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 483, inv. č. 171/45-III/1-dôv, správa prednostu 2. oddelenia HVNB majora Rudolfa Viktorína o vyčinení banderovských skupín v prešovskom a stropkovskom okrese z 25.9.1945.

51 *Tamtiež*, správa 2. oddelenia HVNB Povereníctvu SNR pre veci vnútorné zo 7.9.1945.

52 *Tamtiež*.

53 ŠMIGEL, M.: Činnosť a propaganda oddielov Ukrajinskej povstaleckej armády (tzv. banderovcov) na území Slovenska pred voľbami v roku 1946, s. 44.

54 *CAHJP*, f. P287 – Jelinek, anglickojazyčný preklad protokolu s Helenou Jakubovičovou, spísaného 10.12.1945.

reakčnými elementami, ale ako je už spomenuté, i partizánmi“.⁵⁵ Tí dávali ešte pred samotným zjazdom, ktorý sa konal 2. až 4. augusta 1946 v Bratislave, najavo svoju nespokojnosť s tým, že ich zásluhy v boji proti fašizmu boli údajne zľahčované a že sa im za podstúpené obete nedostalo dostatočného uznania – spoločenského i materiálneho. Možno preto sa aj v ďalšej situačnej správe za máj 1946, ktorú Povereníctvo vnútra predložilo Predsedníctvu Slovenskej národnej rady, dočítame, že u „partizánov badať aj náladu protižidovskú, ktorej pôvodom je to, že väčšina Židov, hoci s menšími zásluhami ako partizáni o ČSR, resp. poväčšine bez zásluh o ňu, majú výhodné postavenie jak v úradoch, tak aj v obchode a v priemysle. V dôsledku tejto nespokojnosti ozývajú sa čím ďalej tým častejšie hlasy z radov partizánov, že si budú musieť spraviť poriadok svojim spôsobom.“⁵⁶ Ako toto vzatie spravodlivosti do vlastných rúk v praxi malo vyzeráť, vieme práve z augusta 1946.

O chystanej honbe na Židov pritom úradné miesta, vrátane predsedu československej vlády Klementa Gottwalda, vedeli už niekoľko týždňov pred vlastným zjazdom partizánov. Napriek tomu bol postoj slovenských orgánov, ako píše Ivica Bumová, „diplomatsky povedané, veľmi rozpačitý“.⁵⁷ Násilnosti proti Židom boli hlásené už v noci pred zjazdom a kulminovali vo večerných hodinách 3. augusta.⁵⁸ V ten deň podvečer vniklo asi päťdesiat ľudí do bytu jedného židovského občana v Bratislave a odcudzili mu doklady a väčší obnos peňazí. Ďalší prípad podobného násilného vniknutia dopadol ešte horšie, keďže židovského obyvateľa bytu „natolko zbili, že mu spôsobili na tele ťažké zranenie“. K lynčovaniu Židov dochádzalo aj na uliciach, v samom centre Bratislavy.⁵⁹ V *Pamätnom spise o židovskej otázke* z novembra 1946, ktorý spísal Ústredný zväz židovských náboženských obcí na Slovensku a Sdruženie fašistickým režimom rasove prenasledovaných, sa o dôsledkoch prvého celoslovenského zjazdu partizánov dočítame: „Vyše 20 ľahkoranených, 4 ťažko ranených židia, 9 vyplienených židovských bytov, čiastočne demolovaná repatričná ľudová kuchyňa sú konečnou bilanciou iba v Bratislave. Podobné dozvuky mal tento zjazd v rôznych obciach na Slovensku.“⁶⁰ Takmer paralelne došlo k protižidovským manifestáciám, pokrikovaniu protižidovských hesiel, rozbíjaníu okien na židovských domoch, ale tiež k fyzickým útokom na Židov, napríklad v Nových Zámkoch, Rajeckých Tepliciach, Vrbovom, Šuranoch, Želiezovciach, Košiciach alebo Banskej Bystrici.⁶¹

55 SNA, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 2, inv. č. 354-1 dôv./1946-III/1, situačná správa za mesiac máj 1946 z 15.5.1946.

56 *Tamtiež*, f. Úrad predsedníctva SNR, k. 269, inv. č. 438/46, situačná správa za mesiac máj 1946 z 15.5.1946.

57 BUMOVÁ, Ivica: Protižidovské výtržnosti v Bratislave v historickom kontexte (august 1946). In: *Pamät Národa*, roč. 3, č. 3 (2007), s. 19.

58 SNA, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 488, inv. č. III/2 dôv., hlásenie o bezpečnostných pomeroch v Bratislave zo 4.8.1946.

59 *Tamtiež*.

60 ABS, 425-234-4. Šestnásťstránkový *Pamätný spis o židovskej otázke* z 11. septembra 1946 obsahoval celkom 14 bodov, ktoré predstavovali „tie bolavé miesta, ktoré sa majú vyliečiť, aby sa konečne dosiahla plná a potrebná regenerácia“ židovskej menšiny na Slovensku (s. 2).

61 SNA, f. Úrad predsedníctva SNR, k. 269, inv. č. 216/46, rôzne hlásenia politických a bezpečnostných orgánov na Slovensku z leta a jesene 1946.

Keď 6. septembra 1946 vydalo Povereníctvo vnútra výnos, ktorým podriadeným bezpečnostným zložkám nariaďovalo viac energické a dôslednejšie zakročenie pri akýchkoľvek „protižidovských, protištátnych alebo iných výtržnostiach“, vinu za nedávne násilie zvalilo na takzvané reakčné elementy. Podľa povereníctva sa tieto sily, zrejme prívrženci bývalého režimu, snažili „vlnu antisemitizmu vnieť taktiež do odbojových organizácií“. ⁶² Vďačným vinníkom boli tiež Maďari žijúci na Slovensku, čo mala potvrdzovať chybná slovenčina niektorých protižidovských letákov. ⁶³ Napriek uvedenému výnosu však slovenské orgány verejne antisemitizmus neodsúdili a partizánsky zjazd naopak skomplikoval už tak neefektívnu a pomalú reštitúciu židovského majetku. ⁶⁴

Židia sú späť!

Samotný návrat preživších Židov – ktorých počet sa odhaduje na dvadsať päť až tridsať tisíc osôb, teda na približne tretinu pôvodného židovského obyvateľstva Slovenska – je v mnohých výpovediach svedkov, archívnych dokumentoch i sekundárnych zdrojoch uvedený ako jeden z hlavných spúšťačov protižidovských nálad v spoločnosti. ⁶⁵ Ivan Kamenec sa napríklad domnieva, že tisíce ľudí, ktorí sa nejakým spôsobom obohatili na židovskom majetku (či už prostredníctvom arizácií, ale predovšetkým dražieb, na ktorých bol pod tržnou cenou predávaný hnutelný majetok a osobné veci po deportovaných Židoch), „sa veľmi rýchlo stotožnili so svojím novým vlastníctvom a každý reštitučný nárok naň považovali za nemožný, resp. nositelia týchto nárokov (teda holokaust preživší židia) sa pre nich stávali prinajmenšom nepohodlnými občanmi, alebo otvorenými nepriateľmi“. ⁶⁶ Podľa Ješajahu Jelínka sa časť slovenskej verejnosti „vyslovila, že Židia sú vydierači, lebo chcú naspäť svoj majetok“. ⁶⁷ Podobne uvažuje aj Jana Šišjaková, podľa ktorej sa časť verejnosti cítila ukrivdená, že „sa vrátil práve ‘ich’ Žid a dožaduje sa späť svojho. A netýkalo sa to len veľkých arizátorov podnikov, obchodov a podobne, ale tiež osôb zo skromnejších pomerov, ktoré k zabavenému majetku (hoci napr. len k rádioprijímaču, časti nábytku, odevu) prišli legálne, napr. na burze,

62 Tamtiež, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 498, inv. č. 3-VI/1947-V/1, výnos VI. odboru Povereníctva vnútra, opis HVNB z 6.9.1946.

63 BUMOVÁ, I.: Protižidovské výtržnosti v Bratislave v historickom kontexte (august 1946), s. 23 n.

64 Tamtiež, s. 23.

65 Podľa sčítania obyvateľstva z roku 1930 žilo v Československu vtedy 356 830 osôb židovského vyznania, z toho 136 736 na Slovensku. O desať rokov neskôr, po viedenskej arbitráži z novembra 1938, žilo na Slovensku 88 907 Židov. (Samozrejme treba brať pritom do úvahy, že kritéria sčítania obyvateľstva v rokoch 1930 a 1940 sa medzi sebou výrazne líšili.) V prvej deportačnej vlne, od marca do októbra 1942, bolo zo Slovenska vyvezených 57 628 židovských osôb. Po nemeckej okupácii Slovenska sa toto číslo zvýšilo o ďalších asi 13 500 deportovaných Židov. (KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*. Bratislava, Archa 1991, s. 195 a 271.)

66 KAMENEC, I.: Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945, s. 81 (pozri pozn. 1).

67 JELÍNEK, J.: Židia na Slovensku 1945–1948, s. 88 (pozri pozn. 14).

kde tovar riadne odkúpili.⁶⁸ Nemyslím si, že výrazy „legálne“ a „riadne odkúpili“ sú v danom prípade zvolené správne, s podstatou výroku však súhlasím: návrat Židov sa stal pre časť väčšinovej spoločnosti hrozbou. Podobného názoru je tiež Robert Büchler, podľa ktorého sa preživší Židia stretávali s negatívnymi postojmi z obavy, že ako navrátilci budú chcieť vrátiť svoje majetky.⁶⁹ Anna Cichopek-Gajraj vo svojej analýze o Židoch, Poliakoch a Slovákoch v rokoch 1944 až 1948 súhlasí s Janom T. Grossom, podľa ktorého stáli v pozadí povojnového násillia proti Židom v Poľsku predovšetkým majetkové spory.⁷⁰ Pochopiť, ako mohol majetok hrať takú zásadnú úlohu v Poľsku, ale aj na Slovensku, je však podľa Cichopek-Gajraj možné len vtedy, ak vezmeme do úvahy nesmiernu chudobu v niektorých častiach krajiny.⁷¹ Na rozdiel od českých zemí totiž oslobodenie Slovenska pre väčšinu obyvateľstva znamenalo tiež pokles životnej úrovne v porovnaní s bývalým režimom.⁷²

Preživší si v konfrontácii s postojmi väčšinovej spoločnosti samozrejme uvedomovali, že koniec vojny automaticky neznamená zmenu nálad a postojov majority voči nim.⁷³ V rozhovoroch i denníkoch často spomínajú na ťažkosti, ktoré ich sprevádzali už s príchodom domov. Neplatí to samozrejme len pre Slovensko. Hedvika Novotná napríklad na základe štúdia memoárov českých preživších Židov píše, že sa „ve styku s väčšinovou spoločnosťou jako nejproblematictější jeví otázka vracení majetku, který si židé před deportacemi schovali u českých přátel, sousedů, známých. Nepříjemné zkušenosti tohoto typu se objevují snad ve všech vzpomínkách, které do poválečného období hlouběji zasahují.“⁷⁴ Domníenku, že za protižidovskými náladami na Slovensku bola neochota vrátiť arizovaný či inak odcudzený židovský majetok, napokon potvrdzujú, ako som ukázala už vyššie, aj úradné miesta: „Mnohí obyvatelia slovenskej národnosti, ktorí arizovali bývalé židovské podniky v dôsledku reštitučného zákona, tieto majetky musia odovzdať späť Židom. Títo zo svojho egoistického stanoviska sú

68 ŠIŠJAKOVÁ, Jana: Židovská rodina v konfrontácii s povojnovou situáciou a antisemitizmom na Slovensku (1945–1948). In: *Forum Historiae* [online], 2009, roč. 3, č. 1 [cit. 2016-03-10]. Dostupné z: http://www.forumhistoriae.sk/FH1_2009/texty_1_2009/sisjakova.pdf.

69 BÜCHLER, Yehoshua Robert: Reconstruction Efforts in Hostile Surroundings: Slovaks and Jews after World War II. In: BANKIER, David (ed.): *The Jews Are Coming Back: The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII*. New York – Jerusalem, Berghahn Books – Yad Vashem 2005, s. 259.

70 CICHPEK-GAJRAJ, A.: *Beyond Violence*, s. 213 (pozri pozn. 4); GROSS, T.: *Fear* (pozri pozn. 6).

71 CICHPEK-GAJRAJ, A.: *Beyond Violence*, s. 213.

72 SYRNÝ, Marek: Demokratická strana a voľby 1946 na Slovensku. In: MEDVECKÝ, M. (ed.): *Posledné a prvé slobodné (?) voľby 1946, 1990*, s. 95 (pozri pozn. 49).

73 VRZGULOVÁ, Monika: Židovsko-nežidovské vzťahy v životných príbehoch spojených s holokaustom. In: VRZGULOVÁ, Monika – SALNER, Peter (ed.): *Reflexie holokaustu*. Bratislava, Dokumentačné stredisko holokaustu 2010, s. 133; SALNER, Peter: *Prežili holokaust*. Bratislava, Veda – Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied 1997; VRZGULOVÁ, Monika: Návrat domov? Biografické naratívy žien, ktoré prežili holokaust. In: SALNER, Peter (ed.): *Židovská komunita po roku 1945*. Bratislava, Ústav etnológie SAV 2006, s. 19–24.

74 NOVOTNÁ, Hedvika: Identita a pamäť: Období 1945–1948 v židovských memoároch. In: SALNER, P. (ed.): *Židovská komunita po roku 1945*, s. 31–51, cit. s. 41.

potom zaujatí proti tým Židom, ktorým majetky musia odovzdať.⁷⁵ Podobný názor, ktorý dáva do súvislosti protižidovské nálady s reštitúciou arizovaného majetku, sa objavuje tiež v situačnej správe šiesteho odboru Povereníctva vnútra za mesiac júl 1946: „Ako príčina týchto výtržností je dávaná do popredia (*sic*), že títo nepracujú, len róbia (*sic*) čierny obchod a pod. Celkove však možno povedať, že tieto výtržnosti nevyplyvajú z antisemitizmu, ale skôr [k nim dochádza] vplyvom novo vydaného reštitučného zákona a zo sociálneho hľadiska tých občanov, ktorí prevzali majetky podliehajúce reštitučnému zákonu.“⁷⁶

Slovenská národná rada (SNR), ktorá sa pri svojom vzniku 1. septembra 1944 označila za vrcholný orgán odboja, vo svojej ustanovujúcej deklarácii odmietla a odsúdila „protidemokratické a násilnícke výčiny a názory ľudáckeho režimu u nás“.⁷⁷ V súlade s tým ponechala v platnosti zákony, nariadenia a opatrenia, ktoré „neodporujú duchu republikánsko-demokratickému“, čím zároveň zneplatnila protižidovské zákony, vrátane arizačných. Povojnová realita však bola zložitejšia. V rozpore s vlastnou deklaráciou Slovenská národná rada odmietla dekrét prezidenta republiky č. 5/1945 Zb., o niektorých majetkovoprávných konaniach z doby neslobody a o národnej správe majetkových hodnôt Nemcov, Maďarov, zradcov a kolaborantov a niektorých organizácií a ústavov“, z mája 1945, ktorým sa už v znovuzjednotenom Československu rušili arizácie židovského majetku. Jedným z dôvodov odmietnutia, ako uvádza napríklad Ješajahu Jelínek, mohol byť fakt, že dekrét bol vypracovaný a vydaný v Prahe, a nie v Bratislave: „Slovenské politické strany neuznávali legislatívu, ktorú uzákonil prezident Československej republiky. Miestni politici chceli zaistiť autoritu vlastných inštitúcií na celom území Slovenska a zabrániť tomu, aby Praha znovu zaujala dominantné postavenie, ktoré mala pred vojnou.“⁷⁸ Inými slovami, Slovenská národná rada spomenutý dekrét odmietla preto, že s ním prišiel československý, a nie slovenský orgán. Na základe štúdia vlastných nariadení SNR i zápisov zo schôdzí československej vlády ale Katarína Zavacká upozorňuje na iný, nemenej významný dôvod, prečo slovenskej strane prekážal hneď prvý paragraf zmieneného dekrétu, ktorý znel nasledovne: „Jakékoliv majetkové převody a jakákoliv majetkové-právní jednání, ať se týkají majetku movitého, či nemovitého, veřejného, či soukromého, jsou neplatná, pokud byla uzavřena po 29. září 1938 pod tlakem okupace nebo národní, rasové nebo politické perzekuce.“⁷⁹ Tým dôvodom bola

75 SNA, f. Povereníctvo vnútra, národné výbory, k. 491, inv. č. 15.216/VI-II/1-1946, správa o antisemitizme na Slovensku v čase od 25.8. do 10.9.1946, adresovaná povereníkovi vnútra Mikulášovi Ferjenčíkovi, 10.9.1946.

76 *Tamtiež*, f. Úrad predsedníctva SNR, k. 269, inv. č. 438/46, situačná správa za mesiac júl 1946 z 15.8.1946.

77 GRONSKÝ, Ján: *Komentované dokumenty k ústavným dejinám Československa*, zv. 1: 1914–1945. Praha, Karolinum 2005, s. 549 – Deklarácia Slovenskej národnej rady z 1. septembra 1944.

78 JELÍNEK, J.: *Židia na Slovensku 1945–1949*, s. 83 n. (pozri pozn. 14).

79 JECH, Karel – KAPLAN, Karel (ed.): *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945: Dokumenty*. Brno – Praha, Doplněk – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2002, s. 216, dokument č. 12 – Dekret prezidenta republiky č. 5/1945 Sb., o neplatnosti některých majetkoprávních jednání z doby nesvobody a o národní správě majetkových hodnot Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů a některých organizací a ústavů, z 19. 5. 1945.

jednoducho neochota vrátiť Židom ukradnutý majetok. Podľa Zavackej tento „zámer-
ný a premyslený cieľ nevrátiť židom na Slovensku zarizované majetky je markantný
pri porovnaní obsahov príslušného dekrétu prezidenta republiky s nariadením SNR“. ⁸⁰
Naráža tu predovšetkým na nariadenie Slovenskej národnej rady č. 50/1945, Zb. n.,
o národnej správe, ktorým majetok takzvané štátne nespoľahlivých osôb spadal pod
národnú správu. Pod národnú správu sa dostal tiež majetok „podľa fašistických práv-
nych noriem o národnej, rasovej alebo politickej perzekúcii“, teda predovšetkým ten,
ktorý bol počas slovenského štátu zhabaný Židom. ⁸¹

Bolo tu však tiež jedno „ale“ – z nariadenia bol vyňatý nielen hnutelný a nehnuteľ-
ný poľnohospodársky majetok, ale tiež zvršky a bytové zariadenie. S odôvodnením,
že ide o „verejný záujem“, sa pod národnú správu naopak dostali aj tie majetky,
ktorých židovskí vlastníci alebo ich právoplatní dedičia boli nažive. Protesty židov-
ských inštitúcií zostali nevyslyšané, a tak sa v spomínanom *Pamätnom liste* dočítame:
„Nepovšimnutie si nášho protestu malo za následok, že teraz sa najmä partizánski
správcovia bránia tomu, aby sa do podniku vrátil býv[alý] židovský majiteľ, a príslušné
povereníctva to ako ‘verejný záujem’ aj rešpektujú, hoci ich privilégia a práva zo zásady
nemôžu smerovať proti majetku fašistickým režimom najviac utláčaných, lež proti
majetku Nemcov, Maďarov, zradcov, kolaborantov a zbohatlíkov, a tých je viac než
dosť.“ ⁸² V skutočnosti sa však v povojnovom Československu s nemecky a maďarsky
hovoriacimi Židmi zachádzalo podobne ako s Nemcami či Maďarmi, teda s „národ-
nými nepriateľmi“ republiky. ⁸³ Spornosť jednotlivých kategórií sa jasne ukázala už
pri pozemkovej reforme. Skutočnosť, že najdôležitejším znakom takzvanej národnej
spoľahlivosti bol jazyk užívaný v rodinnom styku, ⁸⁴ pre mnohých Židov z južného
Slovenska znamenala, že ich polia boli proste skonfiškované. Ich právoplatní maji-
telia sa totiž v očiach štátu stali „Maďarmi“ už len preto, že „orgány štátnej správy
sa nevedeli zmieriť s myšlienkou, že majetok, ktorý roľníkovi na základe agrárnej
reformy už raz prideliť, sa má navrátiť pôvodnému vlastníkovi“. ⁸⁵

Dočasné zákonodarné zhromaždenie na Slovensku nakoniec reštitučný zákon
schválilo 16. mája 1946, teda rok po českej strane. Aj tu sa však objavili problé-
my. Skutočnosť, že viaceré židovské podniky neboli vrátené zákonným vlastníkom,

80 ZAVACKÁ, Katarína: Slovenská národná rada v rokoch 1944–1948. In: SOUKUP, Ladislav – MALÝ, Karel (ed.): *Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989*. Praha, Karolinum 2004, s. 613.

81 Nariadenie č. 50/1945 Sb. n. SNR., o národnej správe, z. 5. 6. 1945. In: *Sbierka nariadení SNR*, roč. 1945, čiastka 10, vydaná 11. 6. 1945, s. 67–70.

82 ABS, 425-234-4, *Pamätný spis o židovskej otázke* z 11. septembra 1946, s. 8 n.

83 Pozri ČAPKOVÁ, Kateřina: Germans or Jews? German-Speaking Jews in Poland and Czechoslovakia after World War II. In: *Kwartalnik Historii Żydów / Jewish History Quarterly*, č. 2 (246), 2013, s. 348–362; ČAPKOVÁ, Kateřina: Národné nespoľahliví?! Nemecky hovoriaci Židé v Poľsku a v Československu bezprostredne po druhé svetovej válce. In: *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 1–2 (2015), s. 80–101.

84 Nariadenie č. 104/1945 Sb. n. SNR, o konfiškovaní a urýchlenom rozdelení poľnohospodárskeho majetku Nemcov, Maďarov, ako aj zradcov a nepriateľov slovenského národa, z 23.8.1945. In: *Sbierka nariadení SNR*, roč. 1945, čiastka 17, vydaná 7.9.1945, s. 158–163.

85 JELÍNEK, J.: Židia na Slovensku 1945–1949, s. 85 (pozri pozn. 14).

ale boli dané pod národnú správu, len dokazuje neochotu vrátiť nakradnutý majetok. To isté by sme mohli povedať o návrhu poslancov za Demokratickú stranu, aby polia s výmerou menšou ako štrnásť hektárov zostali v rukách nežidovských roľníkov.⁸⁶ Súvislosť medzi navracaním (či nenavracaním) židovského majetku a protižidovskými výtržnosťami nepodporuje len časová blízkosť udalostí. Prepojenie medzi snahou obyvateľstva – predovšetkým takzvaných národných správcov, medzi ktorými boli mnohí partizáni – udržať vo vlastných rukách majetky židovských navrátilcov a násilím namiereným proti nim dokladá aj spomínaný partizánsky zjazd. Až do jeho konania úrady akceptovali takzvanú rearizáciu, kedy sa bývalý židovský majiteľ dohodol s arizátorom a spísal o tejto dohode zmluvu, čím Povereníctvo pre obchod a priemysel zrušilo národnú správu a staronovému židovskému majiteľovi vystavilo živnostenský list. V náväznosti na partizánsky zjazd boli takéto dohody zakázané. Rovnako bola zastavená reštitúcia domového majetku Židov, ktorý stále patril štátu. A aby toho nebolo málo, Zbor povereníkov (slovenská vláda) prijal uznesenie, ktorým sa pozastavilo prevádzanie reštitúcií, kým nebude vydané vykonávacie nariadenie.⁸⁷ Prerušenie reštitúcií nakoniec netrvalo dlho, no vzťahy medzi slovenskými orgánmi a židovskou komunitou to naštrbilo natrvalo.⁸⁸

Protižidovské nálady v spoločnosti si samozrejme každý nespájal s majetkovými spormi. Podľa mnohých dobových dokumentov napríklad za napäté vzťahy medzi väčšinovou spoločnosťou a židovskou menšinou mohli samotní Židia. Nestranícky týždenník *Nové hlasy*, vydávaný v rámci Národného frontu na Spiši, už v júni 1945 nabádal k tomu, aby sa ľudia nebáli hovoriť o údajne negatívnych stránkach správania a vlastnostiach Židov: „Neodkladajme a neobávajme sa otvorene povedať niekoľko slov i o občanoch židovského vierovyznania. Sú tu, lebo sa vrátili z táborov a skrýši, kde sa mnohí utiahli pred nenávisťou fašistov a ich pomáhačov, ktorí ich nenávideli tak, ako oni nenávidia ich. Samotná nenávisť ešte mnoho nehovorí, tobôž, keď tejto nevedeli dať mnohí naši židovskí spoluobčania priechod hromadným hlásením sa do armády ešte v čase, keď bolo možné i pri riskovaní vlastného života pomstiť sa nepriateľom. Skutočnosť, že sa pojední tejto skoro povinnosti vyhýbali, hovorí nepriamo o vypočítavosti, ktorú dnes klasifikujeme ako zradu na národe v najťažších jeho chvíľach. A každý, kto zradil národ, vylúčil sa z neho. Teda nemá tu miesta.“⁸⁹ Autor nepodpísaného článku, v ktorom zrejme narážal na viaceré protižidovské incidenty na východnom Slovensku, teda písal o koncentračných táboroch ako o mieste, kde sa Židia mohli „utiahnuť“ a následne sa vyhnúť boju za vlasť.

Podceňovanie účasti Židov na Slovenskom národnom povstaní či na rezistencii vôbec nebolo nijak výnimočné. Nebolo ani nové. Ako ostatne píše Miloslav Szabó, „antisemitské stereotypy vojnového zbohatlíka a ulievača“ boli v Uhorsku značne

86 Tamtiež, s. 84 n.

87 BUMOVÁ, I.: Protižidovské výtržnosti v Bratislave v historickom kontexte (august 1946), s. 26 (pozri pozn. 57).

88 CICHOPK-GAJRAJ, Anna: Limits to 'Jewish Power': How Slovak Jewish Leaders Negotiated Restitution of Property after the Second World War. In: *East European Jewish Affairs*, roč. 44, č. 1 (2014), s. 59.

89 Viac zodpovednosti a kritiky. In: *Nové hlasy*, roč. 1, č. 12 (30.6.1945), s. 2.

rozšírené už v priebehu prvej svetovej vojny. Predstavu Žida-ulievača neskôr zdieľal tiež Vavro Šrobár, v rokoch 1918 až 1920 minister s plnou mocou pre správu Slovenska.⁹⁰ Symptomatické ale myslím je, že povojnové náreky o pasivite Židov vychádzali z hlbokého nepochopenia situácie, v ktorej sa židovská menšina nachádzala v rokoch 1938 až 1945.⁹¹

Okresné veliteľstvo Národnej bezpečnosti v Nitre vysvetľovalo nepriateľské vzťahy miestneho obyvateľstva k preživším Židom vo svojej správe tretiemu odboru Povereníctva vnútra z marca 1946 zasa tým, že Židia nehovorili (dostatočne či výlučne) po slovensky, že nežidovských občanov ožobračovali, že boli proste iní: „Že občania v prevážnej väčšine Židov v Urmíne nenávidia, príčinou je hlavne chovanie sa týchto Židov voči obyvateľom v Urmíne v minulosti a spôsob ich života, ktorý je veľmi odlišný od spôsobu života Urmínčanov. Títo židia napriek tomu, že sa niektorí narodili v prostredí slovenskom, kde po celý svoj život žili a hmotne sa vzťahovali z práce slovenského národa, nikdy si nepokladali za povinnosť, aby sa k národu slovenskému aspoň už len rečovo prispôsobili. (...) Ďalšou príčinou nedôvery občanov voči Židom je i to, že ešte za býv[alej] ČSR využili niektorí tunajší Židia zlej finančnej situácie miestnych roľníkov, ktorým ochotne ponúkli pôžičky, a keď bol roľník v najkritickejšej finančnej tiesni, vtedy žiadal veriteľ bezpodmienečné vrátenie pôžičky. Keď ale tak nemohol urobiť, bol prostredníctvom advokáta zažalovaný a cestou súdnou bol takto zatažený majetok na verejnej dražbe odpredaný pod skutočnú hodnotu, ktorý samozrejme si kúpil na verejnej dražbe Žid.“⁹²

Na takýchto správach nie je ani tak zaujímavé to, čím v nich autori argumentujú – ale čo naopak vôbec nespomínajú. Okresný veliteľ Národnej bezpečnosti v Nitre situáciu v obci Urmín vysvetľoval na dvoch husto popísaných stranách, ktoré adresoval v Bratislave sídliaťacu Povereníctvu vnútra. Našiel pritom viaceré dôvody, prečo sa verejná mienka obrátila proti Židom. Vedľa dôvodov uvedených v citovanom úryvku spomína autor listu napríklad aj to, že sa Židia po prechode frontu vraj „chovali voči obyvateľstvu vyzývavo a hrubo“, vyskytli sa dokonca prípady, keď na „ulici napadli niektorých obyvateľov, hlavne bývalých členov HG (Hlinkových gárd – pozn. autorky), ktorých na ulici zbili, ba dopustili sa na nich i ťažkého ublíženia na tele a porušenia osobnej slobody“.⁹³ Páchali údajne tiež iné trestné činy a priestupky, vrátane predražovania liehovín. Obyvateľstvo sa údajne zhodovalo na tom, že „Židia v Urmíne žijú si dobre, sú dobre finančne situovaní a majú všetkého dostatok, hoci žiaden z nich nepracuje“. Navyše sa venujú čiernemu obchodu, a keď ich Mestský národný výbor v Urmíne „zaradí na vykonávanie vŕseužitocných prác, z tejto (sic) sa ľahko vyzlečú

90 SZABÓ, M.: *Od slov k činom*, s. 205 (pozri pozn. 29). Pozri tiež KREKOVÍČOVÁ, E. – PANČOVÁ, Z.: *Obraz nepriateľa v počiatkoch slovenskej politickej karikatúry*, s. 37 (pozri pozn. 13).

91 JELÍNEK, Ješajahu: *Úloha Židov v slovenskom odboji*. In: TEN ISTÝ: *Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí*, zv. 2, s. 71–75 (pozri pozn. 14).

92 SNA, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 451, inv. č. 8517/46, návrh na opatrenie v obci Urmín, okres Topoľčany, z 10.10.1945.

93 *Tamtiež*.

a vyhýbajú [sa im]“.⁹⁴ Režim bývalého slovenského štátu, protižidovské zákonodarstvo, vrátane arizácií, konfiškácií či dražieb židovského majetku, deportácie či vojna ako taká, zainteresovanie väčšinovej spoločnosti na židovskom majetku, nič z toho zrejme nehralo dôležitú úlohu – alebo to autor správy jednoducho nereflektoval.

Židia, ktorí vojnové udalosti prežili a mohli sa o majetok (svoj alebo majetok zavraždených príbuzných) vôbec prihlásiť, museli najprv preukázať, že majú československé štátne občianstvo. Podľa ústavného dekrétu prezidenta republiky č. 33/1945 Zb., o úprave československého štátneho občianstva osôb národnosti nemeckej a maďarskej, mali všetci Židia, ktorí sa od roku 1930 hlásili k židovskej alebo slovenskej národnosti, automaticky získať československé štátne občianstvo (a slovenskú či českú národnosť, keďže po roku 1945 nebolo možné oficiálne deklarovať židovskú národnosť). Ako však ukazuje Kateřina Čapková, Jan Láníček, Anna Cichopek-Gajraj alebo Ivica Bumová, situácia bola podstatne zložitejšia.⁹⁵ Rovnaký ústavný dekrét totiž v súlade s princípom kolektívnej viny nariadil odňať občianstvo v republike žijúcim Maďarom a Nemcom. Paradoxne tak aj Židia, ktorí sa pred rokom 1938 prihlásili k nemeckej alebo maďarskej národnosti, museli dokázať svoju spoľahlivosť. Na slovenskej strane o „zachovaní“ československého občianstva rozhodovalo (aj na základe vyjadrenia miestnych a okresných národných výborov ...) Povereníctvo pre veci vnútorné. Samozrejme, práve v prípadoch židov nemeckej a maďarskej, ale aj židovskej národnosti dochádzalo k prešľapom, predovšetkým na miestnej úrovni.⁹⁶

Skutočnosť, že sa „národne nespoľahliví“ Židia mohli dostať k svojmu majetku, sa v dobových dokumentoch objavuje ako ďalšie vysvetlenie nedobrych vzťahov spoločnosti k nim. Z Bratislavy tak už v júli 1945 prednosta druhého oddelenia Hlavného veliteľstva Národnej bezpečnosti hlásil, že „v ľude sa veľmi šíri protižidovská nálada, vyvolaná jednak fašistickými živlami a jednak niektorými výčinmi Židov. Je isté, že toto hnutie nachádza medzi fašizmom naočkovanom ľude (sic) vhodnú pôdu a hrozí rozrásť sa do veľkých rozmerov. Rôznymi chybami ONV pri rozdeľovaní dočasných správcovstiev boli tieto udelené aj Židom národne neuvedomelým. Židia si v niektorých prípadoch úplne právom vyslúžili od Slovákov nenávisť, lebo sa k nim chovajú veľmi arogantne a panovačne. (...) Zo strany Židov prichádzajú naproti tomu veľké sťažnosti na zaobchádzanie s nimi a sú veľmi sklamaní postojom obyvateľstva. Skoro všetci si poslovenčujú mená a systematicky vyvíjajú tlak, aby zámerne obsadili dôležité hospodárske, verejné a politické miesta, kde potom podporujú svojich súkmenovcov. Podľa ešte nezistených správ kupujú Židia zbrane a ručné granáty a platia za ne

94 Tamtiež.

95 BUMOVÁ, I.: Židovská komunita po roku 1945 – snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu (pozri pozn. 15); CICHPEK-GAJRAJ, A.: *Beyond Violence*, s. 146–178 (pozri pozn. 4); ČAPKOVÁ, K.: Germans or Jews?; ČAPKOVÁ, K.: Národné nespoľahliví?!; LÁNÍČEK, J.: The Postwar Czech-Jewish Leadership and the Issue of Jewish Emigration from Czechoslovakia (1945–1950), s. 148–150 (pozri pozn. 7).

96 BUMOVÁ, I.: Židovská komunita po roku 1945 – snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu, s. 52.

údajne dost veľké sumy peňazí.⁹⁷ Že maďarčina (viac ako nemčina) z úst Židov mnohých na Slovensku dráždila, potvrdzujú tiež desiatky ďalších situačných správ či hlásení. Rovnako je zrejmé, že sa na viacerých miestach pokúsili ísť nad rámec vlastného prezidentského dekrétu a spochybňovali národnú a politickú spoľahlivosť Židov aj bez ohľadu na jazyk, ktorým sa dorozumievali. V nepodpísanom zázname pre druhý odbor Povereníctva vnútra sa tak napríklad píše, že „samotná príslušnosť k židovskej rase nezakladá domnienku spoľahlivosti, a preto aj Židia majú byť potrební preskúmaniu čo do politickej, najmä národnej spoľahlivosti“.⁹⁸

Myslím, že je dôležité upozorniť na to, že spochybňovanie spoľahlivosti Židov neplatilo absolútne a že často vyššie, celorepublikové inštitúcie upozorňovali nižšie, miestne úrady, aby Židov v tomto smere nediskriminovali. Jeden taký príklad poznáme zo Žiliny. Klára Neumannová si k tamojšiemu ONV podala žiadosť o náhlu sociálnu výpomoc podľa platných smerníc. Okresný národný výbor však žiadosť odmietol s tým, že „manželka a syn živiteľa Alexandra Neumanna sa počas sčítania ľudu v roku 1939 prihlásili k národnosti židovskej“. Potom ako Sdruženie fašistickým režimom rasove prenasledovaných upozornilo na túto skutočnosť Prezídium Povereníctva pre veci vnútorné, toto nariadilo svojmu podriadenému druhému oddeleniu, aby si dalo „predložiť predmetný výmer, a v prípade pravdivosti uvedených údajov vydajte ONV v Žiline dôrazné napomenutie a poučenie, že diskriminácia občanov z rasových dôvodov je neprípustná a trestuhodná“.⁹⁹

Prednosta druhého oddelenia Krajči tak nielenže urobil, ale zároveň varoval žilinský ONV, že „ak ešte zistím, že s osobami, ktoré počas okupácie spadali pod pojem ‘Žid’, bude zachádzané horšie ako s ostatnými občanmi, zakročím proti iniciátorovi s najprísnejšou bezohľadnosťou“.¹⁰⁰

Vrátim sa však ešte k vyššie citovanej vete prednostu druhého oddelenia Hlavného veliteľstva Národnej bezpečnosti v Bratislave, podľa ktorej Židia skupovali zbrane a ručné granáty. Spojenie Židov a zbraní sa ako vysvetlenie napätých slovensko-židovských vzťahov prekvapivo objavuje aj v odbornej literatúre. Napríklad Róbert Letz vo svojej knihe *Slovensko v rokoch 1945–1948* píše o topoľčianskom pogrome: „Všeobecná nespokojnosť – nielen so školskou otázkou – ale aj so zlým zásobovaním prerástla ešte v ten istý deň v Topoľčanoch do protižidovskej demonštrácie, pri ktorej bolo zranených 40 židov, z toho 15 potrebovalo nemocničné ošetrovanie. (...) K pravdivej interpretácii tejto udalosti treba dodať, že členovia topoľčianskej vojenskej posádky našli v židovských domácnostiach niekoľko pištolí, automatov a 6 ľahkých guľometov. (...) Topoľčianske udalosti ukázali, aká hlboká bola priepasť a odcudzenie medzi židmi a Slovákmi, a to aj po skončení vojny.“¹⁰¹ Ako však súvisí prítomnosť

97 SNA, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 442, inv. č. 7510, hlásenie 2. oddelenia HVNB Povereníctvu SNR pre veci vnútorné zo 7.7.1945.

98 Tamtiež.

99 Tamtiež, f. Povereníctvo vnútra, prezídium, k. 2, inv. č. 4002/46, správa Prezídia Povereníctva vnútra o rasovej diskriminácii na Okresnom národnom výbore v Žiline z 22.3.1946.

100 Tamtiež, opis výmeru ONV v Žiline z 12.4.1946.

101 LETZ, Róbert: *Slovensko v rokoch 1945–1948: Na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava, Ústredie slovenskej kresťanskej inteligencie 1994, s. 98.

či absencia zbraní v židovských domoch s interpretáciou topolčianskeho pogromu? To už autor nevysvetľuje.

Jedným z cenných zdrojov, ktorý nám môže pomôcť pochopiť, ako úradné miesta vnímali povojnový antisemitizmus na Slovensku, je šesťstránková správa vypracovaná na „ústny rozkaz“ povereníka vnútra Mikuláša Ferjenčíka.¹⁰² Cieľom správy, ktorú pripravil šiesty odbor povereníctva, bolo informovať o antisemitizme na Slovensku na prelome augusta a septembra 1946, teda v čase, kedy sa násilnosti počas partizánskeho zjazdu presunuli z Bratislavy do zvyšku krajiny. Pisateľ (správa je napísaná v jednotnom rode) sa však, ako stojí hneď v úvode, chcel najprv o príčinách antisemitizmu „zmieniť tak objektívne, ako sa javia nám, orgánom politického spravodajstva“. Príčin nachádzal viacero: v hospodárskej, medzinárodnej a psychologickej rovine, ďalej v provokáciách zo strany samotných Židov, v činnosti domácej reakcie a v pôsobení zo zahraničia. Z hľadiska hospodárskej situácie podľa neho niesli svoju vinu obidve strany. Bývalí arizátori boli zaujatí proti Židom, pretože sa báli o svoje majetky. Židia sa však „po oslobodení ČSR pomerne v dosť veľkom počte dostali na vedúce, rozhodujúce miesta v centrálnych úradoch a títo forsírovali potom svojich súkmenovcov pri obsadzovaní živností a hospodársky a priemyslovo mocenských miest. Tým sa stalo, že veľmi vysoký počet Židov veľmi snadno a rýchlo dostal živnosti, obchody, národné správy a pod., zatiaľ čo Slováci, ktorí v domácom alebo zahraničnom odboji priniesli tiež veľké a často väčšie obete, stretávali sa na našich úradoch s neochotou a neporozumením. Nebol zriedkavý prípad, že zaslúžilý odbojový pracovník čakal márne niekoľko mesiacov za pridelením obchodu, živnosti alebo národnej správy a prišiel Žid, ktorý toto miesto na jeho úkor dostal veľmi rýchlo a snadno.“¹⁰³

Na intenzitu antisemitizmu však mali vplyv aj ďalšie, medzinárodné či historické faktory (pisateľ ich označoval ako „psychické príčiny“). Antisemitizmus sa na Slovensko podľa autora správy šírila z okolitých štátov, predovšetkým z Poľska a Maďarska. Správy o protižidovských náladách a pogromoch v susedných štátoch tak ovplyvnili vlnu antisemitizmu na Slovensku. Navyše pôda tu bola pripravená už z medzivojnových čias, slovenská spoločnosť bola naočkovaná proti Židom ešte pred vznikom slovenského štátu: „Nesmieme zabúdať, že už nebohý Andrej Hlinka vychovával slovenský národ po viac ako 20 rokov k nenávisti [voči] Židom.“ Túto nenávisť rozširovala tiež takzvaná domáca reakcia, ktorá sa aj prostredníctvom zveličovania prehmatov, ktorých sa dopustili Židia, snaží uškodiť Československej republike, a to predovšetkým na medzinárodnom poli. A napokon aj tam, za hranicami Slovenska, sú takí, na prvom mieste maďarskí agenti, ktorí protižidovské nálady podporujú s cieľom ukázať, že „tu je neporiadok, fašizmus a pod. Najmä teraz pred a v priebehu mierovej konferencie by radi tu také niečo videli.“¹⁰⁴

102 SNA, f. Povereníctvo vnútra, národné výbory, k. 491, inv. č. 15.126/VI.-II/1-1946, správa o antisemitizme na Slovensku v čase od 25.8. do 10.9.1946, adresovaná povereníkovi vnútra Mikulášovi Ferjenčíkovi, z 10.9.1946.

103 *Tamtiež.*

104 *Tamtiež.*

Maďarská strana protižidovské incidenty v slovenskej časti Československa skutočne pozorne sledovala, a dokonca o nich informovala židovské agentúry v zahraničí. Československo sa zasa na oplátku, ako už o tom bola reč, snažilo niektoré výtržnosti zvaliť na takzvaných maďarónov, nech už nimi mal byť ktokoľvek. Ako výstižne uvádza Jan Láníček, v priebehu mierových rozhovorov v Paríži i mimo nich boli Židia pre Bratislavu i Budapešť „dobrým spojencom, ale potencionálne neľahkým súperom“.¹⁰⁵ Správy o protižidovských výtržnostiach na Slovensku mohli totiž obrazu Československa ako (výnimočnej) demokracie výrazne uškodiť.¹⁰⁶

Podľa toho, ako udalosti vysvetľovalo Povereníctvo vnútra, si však za protižidovské nálady mohli tiež samotní Židia.¹⁰⁷ Predovšetkým to údajne platilo pre tých Židov, ktorí nielenže slovenský alebo český jazyk neovládali, ale hovorili po maďarsky a nemecky „úplne provokatívne, čo samozrejme medzi Slovákmi a Čechmi vyvoláva nenávisť“. Antisemitizmus však vraj „vo veľmi veľkej miere“ ovplyvnila ešte jedna skutočnosť, a to že „pri rekonštrukcii vojnou zničeného Slovenska Židia sa nezapojili do všeužitočných prác, naopak práci sa vyhýbali, bývali v kúpeľoch, rekreačných strediskách. Zaslúžilí odbojoví pracovníci poukazovali na to, že po útrapách vojny potrebovali tiež oddychu, ale bola tu rekonštrukcia, preto nebolo na oddych času ani peniaze. Zdá sa, že toto Židia nepochopili alebo nechceli pochopiť. Na miesto práce veľký počet Židov dal sa na čierny obchod, šmelinárstvo a špekuláciu. Bola by iste zaujímavá štatistika, v ktorej by bolo uvedené, koľko bolo práve Židov medzi potrestanými valutnými (*sic*) podvodníkmi, šmelinármi a čiernymi obchodníkmi.“¹⁰⁸

Predstavitelia židovských organizácií, ktoré boli značne prepojené cez vedúce osobnosti, si boli dobre vedomí výčitiek na svoju údajnú chamtivosť a lenivosť a kritiky za to, že sa údajne vyhýbali účasti v povstaní či že sa aktívne nezapojujú do „budovateľskej práce a zaujímajú vyčkávacie stanovisko“. Vojtech Winterstein, ktorý stál v čele Sdruženia fašistickým režimom rasove prenasledovaných a slovenských Židov zastupoval vo Svetovom židovskom kongrese, si na schôdzi SRP v auguste 1946 povzdychol, ako je „poľutovaniahodné, že musíme dnes rokovať o nebezpečí, ktoré ohrozuje čiastku českého a slovenského národa, a to všetko 15 mesiacov po oslobodení. (...) 1½ miliónov vojakov židovského pôvodu sa zúčastnilo aktívne [so] zbraňou v ruke v boji proti fašizmu. V partizánskom odboji sme tiež mali našich synov, hoci rodina týchto bola v smrteľnom nebezpečí a v najviac prípadoch aj zahynula. Percento našich je také, že by sa žiaden národ za to nemusel hanbiť, a keby sme s týmito faktami vystúpili pred verejnosť, by to bolo aj mnohým – ako to píše Peroutka – nepríjemné. Vzdor tomu žiadne privilégia nežiadame. Ľudia si sťažujú, že židia, ktorí bunkerovali, žiadajú majetky, avšak židia požadujú len svoj ulúpený majetok späť.“¹⁰⁹

105 LÁNÍČEK, J.: *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938–48*, s. 170.

106 *Tamtiež*.

107 SNA, Povereníctvo vnútra, národné výbory, k. 491, inv. č. 15.126/VI.-II/1-1946, správa „Antisemitizmus na Slovensku“, 10.9.1945.

108 *Tamtiež*.

109 CAHJP, f. P287 – Jelinek, zápis zo schôdze širšieho výboru SRP konanej 30.7.1946. Odkaz na Ferdinanda Peroutku sa snáď týka jeho článku „Tak už zase?“, v ktorom reagoval na prejavy neznášanlivosti voči Židom v povojnovej republike, najmä na Slovensku. Článok

Na rozdiel od úradných miest upozorňovali židovské organizácie na to, že Židia boli perzekvovaní vlastným (hoci bývalým) štátom a že keď ide o navrátenie židovského majetku, tak ten im zhabali predovšetkým vlastní spoluobčania. V protestnom spise zo 7. decembra 1945, ktorým apelovali na predsedníctvo Slovenskej národnej rady, aby vydalo reštitučný zákon, v tomto zmysle uviedli: „Fašistickým režimom takzvaného Slovenského štátu ako aj okupačných mocností boli osoby rasove prenasledované fyzicky z prevážnej väčšiny vyhubené a majetkovo úplne zničené. Mŕtvi neožijú. Žije však ako neblahé dedičstvo fašistického režimu dôsledok právnych noriem, ktoré páchanému bezpráviu chceli dodať rúško legality.“ Upozorňovali tiež na vzájomnú súvislosť medzi neriešením reštitučných nárokov a protižidovským násilím v rôznych kútoch Slovenska: „Problém tento sa riešiť musí. Na to čakáme my, na to čaká celý národ. Na to čaká víťazný demokratický svet. Otáľanie so zákonným riešením reštitúcie tieto očakávania nesplnilo, osmelilo však niektoré živly až k fašistickým výčinom v Prešove, v Topoľčanoch a inde vzbudzujúc týmto pohoršenie vo vnútri nášho štátu ako aj za hranicami.“¹¹⁰

Ešte otvorenejšie sa o kolaborácii vlastného štátu, ale tiež väčšinovej spoločnosti, píše v liste SRP adresovanom predsedovi Slovenskej národnej rady, Jozefovi Lettrichovi, z marca 1946: „Je nesporné, že židovský majetok na Slovensku nadobudli väčšinou oni Slováci, poťažne Nemci, ktorí dôverovali vo fašistické zákonodárstvo a dlhé trvanie fašizmu. Je ďalej nesporné, že všetky zásahy do sféry práv a majetku židov na Slovensku previedla tzv. slovenská vláda. Je teda viac než morálne opodstatnené a vyžaduje to česť slovenského národa, aby krivdy napáchané slovenskou vládou odčinila Slovenská národná rada.“¹¹¹ List bol napísaný ešte pred partizánskym zjazdom, ktorý pridal protižidovskej nálade v spoločnosti a skomplikoval praktické prevádzanie reštitúcií: „Zúfalú náladu, ktorá sa zmocnila nášho členstva, najlepšie charakterizujú snáď návrhy nášho členstva: našiť si žltú hviezdu a dávať tým celému svetu najavo, že židovstvo nie je ešte zrovnoprávnené.“¹¹²

Záverom

„Teraz alebo nikdy“ nebolo len heslom jedného protižidovského letáku, do určitej miery tieto tri slová charakterizujú nálady a postoje väčšinového obyvateľstva voči židovským preživším (a ich majetku) v bezprostredne povojnovom Slovensku. Majoritná spoločnosť sa na takzvanom riešení židovskej otázky na Slovensku v rokoch 1938/1939 až 1945 spoluúčastnila predovšetkým tým, že vymenila lojalitu režimu za vidinu obohatenia sa na židovskom majetku. Zainteresovanosť spoločnosti v tom zmysle potvrdzuje aj rozoberaný strach časti obyvateľstva z toho, že s návratom

vyšiel vo výbere z Peroutkovej publicistiky z rokov 1945–1946 *Tak nebo tak* (Praha, Fr. Borový 1947, s. 60–63).

110 *Tamtiež*, protestný list adresovaný Predsedníctvu SNR 7.12.1945.

111 *Tamtiež*, list SRP adresovaný Jozefovi Lettrichovi 19.3.1946.

112 *Tamtiež*.

Židov môže o všetko prísť. Teraz alebo nikdy. Koniec druhej svetovej vojny, ktorému predchádzal pád autoritatívneho režimu slovenského štátu, nepriniesol väčšinovej spoločnosti len radosť z konca svetového konfliktu. Oslobodenie krajiny pre mnohých znamenalo pokles životnej úrovne a nedostatok dôležitých komodít. Pre časť spoločnosti, ktorá s režimom vojnového štátu kolaborovala prostredníctvom arizácií a dražieb židovského majetku, predstavovali preživší Židia dvojaké ohrozenie. Na jednej strane boli nepohodlnými svedkami ich spojenia s bývalým režimom, na druhej strane sa dožadovali svojho majetku. Obidvoje bolo dobré vyriešiť rýchlo.

Samozrejme, ako som aj v úvode zdôraznila, takéto hodnotenie neplatí absolútne. Protižidovské výtržnosti, vrátane ich interpretácií predstaviteľmi miestnych či celorepublikových orgánov, však poukazujú na hlbokú prepojenosť strachu o majetok a napätia v spoločnosti. Predovšetkým (ale nielen) v prípade pogromov, ktoré sa v bezprostredne povojnových rokoch odohrali nielen v Topoľčanoch v septembri 1945, na východnom Slovensku o mesiac neskôr a v Bratislave na začiatku augusta 1946, vystupujú majetkové spory viditeľne na povrch. A kým napríklad topoľčiansky pogrom bol pochabým pokusom o „riešenie“ majetkových sporov v meste a jeho blízkom okolí, partizánsky zjazd z leta 1946 negatívne ovplyvnil reštitučný proces v krajine ako celku. Povojnové situačné a iné správy však nie sú zaujímavé len tým, že potvrdzujú neutíchajúcu snahu časti spoločnosti ponechať si nakradnutý majetok. Príznačný je v nich tiež vykresľovaný obraz Židov v povojnovom Slovensku: Židia sú stále „cudzími“, Maďarmi a maďarizátormi, neprajníkmi slovenskej veci. Tými, ktorí sa vyhýbali a vyhýbajú manuálnej práci, rovnako ako sa počas vojny vyhýbali účasti na povstaní. Neprestávajú robiť čierny obchod, žijú si nad pomery dobre, majú všetkého dostatok a nárokovujú si aj to, čo by si zaslúžili odbojoví pracovníci. Ako som už upozornila vyššie, tento obraz Žida sa len veľmi málo líši od tradičných protižidovských predsudkov.

Postoje väčšinovej spoločnosti voči Židom na Slovensku v bezprostredne povojnovom období môže vysvetliť len súčinnosť viacerých faktorov, medzi ktoré patria v spoločnosti zakorenené protižidovské predsudky, problematické postavenie židovskej menšiny v obnovenej Československej republike a zainteresovanosť spoločnosti na židovskom majetku. S tou súvisí ešte jedna vec, hoci (alebo práve preto, že) sa v situačných správach neobjavuje. S výnimkou písomností organizácií zastupujúcich židovskú menšinu v krajine sa v archívnych materiáloch nižších ani vyšších úradov prakticky neobjavuje žiadna zmienka o holokauste. Môžeme len špekulovať, prečo tomu tak bolo. Holokaust bol (a do veľkej miery stále je) vnímaný ako židovská, nie slovenská tragédia. Protižidovská politika nedemokratického slovenského štátu bola pritom úzko spojená so stále nepriznanou zainteresovanosťou spoločnosti na židovskom majetku. Holokaust navyše nezapadal do povojnového príbehu o Slovákoch ako obetiach. Či tak alebo onak, mlčanie je niekedy viac ako tisíc slov.

Tento článok vznikol v rámci grantového projektu Grantovej agentúry ČR č. 13-15989P „Češi, Slováci a Židé: Spolu, ale odděleně 1938–1989“.